
В історії Давньої (Київської) Русі багато руських князів залишили помітний слід. Ярослав Володимирович, прозваний Мудрим, серед них по праву займає провідне місце. Він продовжив справу свого батька Володимира Великого, зібрав воєдино землі, які відпали після смерті князя, відновив територію держави, зміцнив державний апарат, заклав основи судової системи, провів дуже значні культурні перетворення. При ньому Київська Русь стала найбільшою державою Європи. Все це дало підставу історикам стверджувати, що час правління Ярослава Мудрого (1019 (20)—1054) — це час найвищого розквіту Київської Русі.

Ярослав був людиною, яка зуміла подолати власні вади. Не володіючи великою фізичною силою, характерною для багатьох князів того часу, він показав себе сміливим воїном і безстрашно вів війська в бою. Народившись в язичницькому середовищі, Ярослав став справжнім християнином. Відсунутий історією на задвірки, будучи лише четвертим сином Володимира, Ярослав зумів пробитися до великокнязівського столу і посідати його майже протягом тридцяти п'яти років. При цьому він був одним із найосвіченіших людей свого часу.

«ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ,
ХТО В КИЄВІ ПОЧАВ ПРАВИТИ»

Далеке минуле руської, а в даний час і української історії викликало раніше та продовжує викликати численні суперечки, породжує різноманітні, часом діаметрально протилежні точки зору і висновки. І це цілком закономірно. Перші літописи на Русі почали складати в Києві та Новгороді, імовірно з кінця X — початку XVI століття. А літописи, що дійшли до нас та включають матеріали цих раних свідчень, датуються кінцем XIV—XVI століттям. Звичайно, що за цей час на Русі сплигло чимало води, сталося багато подій, які змінили конфігурацію державних кордонів. Зрозуміло, що літописці, які писали пізніше, видозмінювали тексти, вносили свої виправлення та доповнення. Згадаємо пушкінського ченця Пимена, який трудився в тиші монастиря. І труд цей був нелегким, про це говорить і чернець з Нижегородського князівства Лаврентій: «Радіє купець, — прикуп зробив, і керманич пристав до пристані, і подорожній, що прийшов в свою батьківщину. Так радіє і книжковий письменник, закінчуючи книгу. Радію і я худий, і недостойний, і многогрішний раб Божий Лаврентій-чернець... І нині, панове,

батьки і брати, якщо де описав або переписав чи не дописав — читайте, заради Бога, а не клянїть, бо книги ветхі, а розум молодий, не дійшов». Це єдиний літопис, що зберігся та має конкретного автора. А починається він із «Повісті минулих літ», написаної ще на початку XII століття в Києві ченцем Нестором: «Ось повісті минулих літ, звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав першим княжити і як виникла Руська земля».

Автор «Повісті» починає свою розповідь з того, як була розділена земля між синами Ноя. «Після потопу трое синів Ноя розділили землю — Сим, Хам, Яфет. І дістався схід Симу... Хамові дістався ж південь... Яфетові дісталися північні країни й західні... Дунай, Дністер, Кавказькі гори, тобто Угорські, а звідти до Дніпра та інші річки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга, яка тече на схід у країні Сима. У країнах же Яфета сидять руські, чудь і всякі народи...» Далі автор розповідає про племена слов'ян, які в майбутньому складуть Руську державу. «От тільки хто говорить по-слов'янськи на Русі: поляни (жили на середньому Подніпров'ї. Тут заснований Київ), древляни (поряд з полянами, вздовж річки Прип'ять), новгородці, полочани (на території сучасної Білорусі), дреговичі й радимичі (верхня течія Дніпра), сіверяни (сучасна Чернігівська і частина Сумської області), бужани, прозвані так тому, що оселилися по Бугу, а потім стали називатися волинянами. А ось інші народи, які платять данину Русі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, зимигола, корс, нарова, лівонці — ці говорять на своїх мовах, вони — від коліна Яфета і живуть в північних країнах». Таким чином, літопис свідчить про те, що на цій стадії у слов'ян

існували державні утворення, оскільки вони збирали данину з сусідніх племен. Потім автор характеризує побут і звичаї слов'янських племен: «Всі ці племена мали свої звичаї, і закони своїх батьків, і перекази, і кожне — свій норів. Поляни мають звичай батьків своїх — лагідний і тихий, сором'язливі перед невістками своїми та сестрами, матерями і батьками; перед свекрухами та діверями велику сором'язливість мають; мають і весільний звичай: не йде зять за молодою, але приводять її напередодні, а на наступний день приносять за неї — хто що дасть. А деревляни жили подібно до звірів, жили як тварини: і вбивали вони один одного, їли все нечисте, і весіллів у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, в'ятичі й сіверяни один звичай мали: жили вони в лісі, як звірі, їли все нечисте, і лихословили перед батьками і перед невістками, й весіллів не бувало в них, а ігрища межі селами. Сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні та тут умикали жінок собі,— з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три дружини. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім робили велику колоду і, поклавши на неї мерця, спалювали його, а після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожніх стовпах...»

Розповідаючи про норів і побут слов'ян, літописець не забув згадати і про те, що «жили вони на своїх місцях, і кожен управлявся самостійно». Тут же є розповідь про виникнення на землях полян міста Київ: «І були три брати: один на ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка тепер називається Щекавицею, а Хорив — на третій горі, що прозва-

ли по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата й назвали його Київ... і були ті мужі мудрими і кмітливими...» Потім автор наводить іншу легенду, ймовірно, поширену в його час: «Деякі ж, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; був, мовляв, тоді біля Києва перевіз з того боку Дніпра, тому й говорили: «На перевіз на Київ». Але цю версію він відкидає, кажучи: «Якби був Кий перевізником, то не ходив би до Царгороду; а цей Кий княжив у роді своєму і ходив він до царя, і великі почесті віддавав йому, кажуть, той цар, до якого він приходив». Помер Кий, як і його брати та сестра, в Києві.

Після смерті Кия та його братів, за версією руського літописця, в житті східних слов'ян настає чорна смуга. Повз Києва проходять то болгари, то обри, то угри [угорці]. На княжіння східних слов'ян нападають кочівники — хозари. У Новгородській землі господарюють нормани — варяги [жителі північних країн]. Літописець пише: «Варяги із замор'я стягували данину з чуді і з словен, і з мері, і з усіх кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів по срібній монеті і по білці від диму».

Східні слов'яни воюють один з одним. Боротьба відбувається і всередині кожного княжіння. Особливо гостро вона розгорілася на північному заході, серед племен, що жили біля озера Ільмень. «І почали самі собою володіти, і не було серед них правди, — пише літописець, — і встав рід на рід, і була у них усобиця, і стали воювати один з одним. І сказали собі: «...пошукаємо собі князя, який би володів нами і судив по праву». І пішли за море до варягів, до русі. Ті варяги називалися Руссю, як інші називаються шведи, а інші нормани і англи, а ще інші готландцями, — отак і ці. Сказали русі чудь,

словени, кривичі і весь: «Земля наша завелика і багата, а порядку в ній немає. Приходьте княжити і володіти нами». І вибралося трое братів із своїми родами, і взяли з собою всю Русь, і прийшли, і сів старший, Рюрик, в Новгороді, а інший, Синеус, — на Білоозері, а третій, Трувор, — в Ізборську. І від тих варяг прозвалася Руська земля...» Було це в 862 р. «Через два роки померли Синеус і брат його Трувор. І прийняв усю владу один Рюрик, і став роздавати мужам своїм міста — тому Полоцьк, цьому Ростов, іншому Білоозеро. Варяги в цих містах — зайди, а корінне населення в Новгороді — словени, в Полоцьку — кривичі, в Ростові — меря, у Білоозері — весь, в Муромі — мурома, і над тими всіма панував Рюрик».

Наведений текст дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, до покликання варягів Рюрика в слов'янських землях вже існували певні державні утворення: «почали самі собою володіти», або «пошукаємо собі князя». По-друге, Рюрик княжить в Русі: «І взяли з собою всю Русь». По-третє, династія Рюриковичів утверджується спочатку на північно-західних землях.

Оскільки, крім літопису, ніяких інших даних про те, як Рюрик був покликаний в слов'янські землі, немає, то з цього приводу історики Росії та України вже більше двох з половиною століть ведуть між собою запеклі суперечки. Тих, хто повірив літопису, назвали норманістами, а істориків, які вважали, що покликання варягів — вигадка і князь Рюрик — міфологічний персонаж, стали називати антинорманістами. Окрім цих двох точок зору, існує й третя — про автохтонне (тобто місцеве) походження слов'ян, руського народу і дер-

жави Русь. Цю точку зору її прихильники обґрунтовують топонімікою середнього Подніпров'я. Оскільки історичні суперечки прихильників цих напрямків не вмістяться і в десяток грубесних томів, зупинимося на найбільш вірогідній версії подій. І перш за все з'ясуємо, хто такі варяги.

Термін «варяг» в російській та українській літературі (в західноєвропейській літературі цей термін практично не зустрічається) в основному вживається у збірному значенні: північні люди — нормани. Деякі сучасні дослідники вважають, що і вікінги — воїни чи розбійники, торговці. (У давньоскандинавській мові *varingr* походить від *var* — вірність, порука, обітниця; тобто союзники, члени корпорації.) Саме вікінги, або нормани, до кінця I тисячоліття досягли берегів Америки, а у VIII—X століттях вони наводили жах на всю Європу. Сміливі воїни, розбійники і купці, озброєні довгими прямими мечами, нормани всюди наганяли страху на місцеве населення. На самому початку IX ст. нормани проникли на землі східних слов'ян і стали збирати з них данину. Тут вони зіткнулися з хозарами. Через посередництво хозар варяги почали торгувати з арабським Сходом. Через кілька десятиліть після того, як був знайдений шлях до хозарів, варяги відкрили Дніпровський шлях, що вів до Візантії, — «шлях з варяг у греки». Вожді вікінгів — конунги — захоплювали землі в Західній та Східній Європі і часто осідали там, стаючи князями, графами і навіть королями. Така доля чекала й на Рюрика та його послідовників. Так, в літописі ми зустрічаємося з наступним записом: «І було в нього (Рюрика) два мужі, не його родичі, а бояри. І відпросилися вони до Царгороду з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи

мимо, узріли вони на горі невелике містечко. І запитали: «Чи це місто?» А тамтешні жителі сказали: «Було троє братів, Кий, Щек і Хорив, які збудували місто це і згинули. А ми сидимо тут і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались у цьому місті, зібрали багато варягів і почали володіти землею полян. Рюрик же княжив у Новгороді».

Отже, у Києві з'явилися таємничі Аскольд і Дір. Імена цих князів завдали багато клопоту історикам, які і до цього часу не можуть встановити, скільки їх було. Двоє чи один? Арабські купці говорили, що у русів є сильний князь Дір. А от історик Ю. О. Сяков ототожнює цих бояр з воєводою еміра Кордови першої половини IX ст. Аскольдом аль-Діром. Такої ж версії дотримується й інший історик, О. Б. Широкоград. Звичайно, вона не безспірна, але має право на існування. Справа в тому, що візантійські джерела говорять про похід русів на Царгород у 860 р. (Руський літопис цей похід датує 866 р. і говорить про те, що його очолювали Аскольд і Дір.) Ряд сучасних російських та українських істориків стверджує, що оскільки Діра не існувало, похід очолив Аскольд. Якщо ми приймемо за істину свідчення візантійських джерел, що похід відбувся у 860 р., то, звичайно, Аскольд не міг бути боярином Рюрика, оскільки останній прийшов у Новгород тільки у 862 р. Таке твердження дозволяє деяким українським і російським історикам сумніватися в тому, що Аскольд був скандинавом. Але час повернутися до конкретно описуваної події. Справа в тому, що ще у 839 р. до французького імператора Людовика Благочестивого прибуло посольство від грецького імператора Феофіла. При посольстві знаходилося кілька людей з народу русь. Не пізніше 842 р. знач-

ні загони варяго-русів, як розповідається в житії святого Георгія Амастрідського, з'явилися на Чорному морі біля міста Амастрида (місто між Синопом і Константинополем). Незабаром відбувся грандіозний похід на Царгород, про який залишили свої свідчення руські літописи і візантійські хроніки. Щоправда, вони розходяться між собою не тільки в датуванні походу, але й у характеристиці слов'ян-русів. Руський літопис цей похід описує так: «Вирушили [в 866 р.] Аскольд і Дір війною на греків, і прийшли туди в чотирнадцятий рік царювання Михайла». Тут літописець витримує хронологію, оскільки раніше він згадував: «У рік 6360 (852), індікту 15, коли почав царювати Михайло, почала прозиватись Руська земля». Далі літопис оповідає: «Цар же був у той час у поході на агарян... Ці ж увійшли всередину Суду (передмістя Царгорода), здійснили багато вбивств християн і осадили Царгород двомастами кораблів... Була в цей час тиша, і море було спокійне, та тут раптом здійнялася буря з вітром і великі хвилі, що розметали кораблі язичників руських, і прибило їх до берега і переламало так, що небагатьом з них вдалося уникнути цієї біди й повернутись додому».

Візантійське джерело повідомляє, що з гирла Дніпра близько двохсот суден припливли до Босфору: «Було нашестя варварів, росів — народу, як усі знають, найвищою мірою дикого і грубого, який не носить в собі ніяких слідів людинолюбства. Звірячими звичаями, нелюдськими справами, виявляючи свою кровожерливість вже одним своїм виглядом, ні в чому іншому, що властиво людям, не знаходячи такого задоволення, як у смертовбивстві, вони — згубний і на ділі, і по імені народ... посікаючи нещадно всяку стать і всякий вік, не шкодуючи